

և և շնորհասանի մեծ քոյերս (փութերս ըստ թաղեղեղեանցի) համաճարակի ատեն այնչափ անձնանուիրութիւն եւ ճարտարութիւն ցոյց կու տայ, որ Անգղիական Տերութիւնէն գովասանական թուղթ կ'ընդունի:

Իւր երեսնամեայ եւ աւելի պաշտօնավարութիւններէն յոյնած, Տարթ. Ս. Մանուկեանց տարի մը յառաջ հրաժարական տալով, կը խնդրէ իւր հանգստեան թոյլալը. բայց Անգղիական Տերութիւնը տակաւին չ'ուզեր ընդունիլ անոր հրաժարականը, չկարենալով գտնել արժանաւոր յաջորդ: Մանուկեանցի պէս հաւատարիմ, Մանուկեանցի պէս ճարտար, Մանուկեանցի պէս գործունէայ, ինչպէս կը գրէ Պ. Հայկազունի: Ի՛նչ մեծ պատիւ դարուս Հայ բժշկութիւնան:

Տարթ. Ս. Մ. Յովսէփեան, Պետական պաշտօններէն հրաժարելով, անշուշտ բժշկական ասպարէզէն ալ բոլորովն քաշուիլ չի մտածիր. տակաւին երկրասարդ, մանաւանդ ամուրի, իւր պաշտօնական դիրքը թողուլով, թերեւս կ'ուզէ ալ ազատ բժշկութեամբ պարապիլ, գաղտնալ իւր ծննդավայրը կաշկաւած, եւ հոն միւր սիրելիներուն եւ ազգակիցներուն մօտիկ քիչ մ'ատեն ալ աշխատիլ իւր հէգ եւ հուստ աղբին համար...: Եւ ի՞նչ այս է իւր նպատակը, ապա նա կարող է ջանադիր ըլլալ նոր կենդանութիւն մը տալու: Կաշկաւած այի Հայոց Սուրբ Ստեփանոսի վարժարանին՝ որ իւր կրթութեան առաջին որորանն եղած է, եւ նոր զարկ մը տալու Մարտիրոսի մեհօրանին, որ երկեմ այնչափ երեսելի պատմական Հայերու միւր ըլլալով, այսօր՝ աւաղ, անշուշտ եւ գլխիմէ օտարացեալ վիճակի մէջ կը գտնուի:

Տարթ. Մանուկեանցի աղբիւր բնաւորութիւնը, մարդասիրական եռանդն եւ բժշկական բարձր օտարազը, զոր կը պատմէ այսօր Հընդգնատեան համայն, մեծ դրաւական են եւ սրտիս մէջ այժմէն իր տանին առ այս քաղցր յոյներ: Այս յոյսերով որորուած, սիրով ահա կը ներկայացընենք անոր պատկերը, զոր ինքն իսկ հաճած է յղել ինձ Պ. Ս. Հայկազունեայ միջոցաւ. Ի՛նչ համակրելի եւ պատկառելի գեմբ, Ի՛նչ խոհուն ճակատ, Ի՛նչ սիրուն դիմագիծեր, անխրկ մը միայն բաւական է անոր տաղանդը գուշակելու, բժշկական մեծ կարողութիւնն իմանալու եւ սրտին աղնութիւնն զգալու:

Սեր ազգային կրթական մեծ գործին, Հայ բժիշկները պարտաւոր են շատ մասէն հակելու եւ անընդմիջապակելու, յիշելով միշտ Տէքսթի

այն վեբմ եւ խորհրդաւոր խօսքը, Si la lumière arrive un jour aux hommes, c'est de la médecine qu'elle viendra, «Եթէ էրբէ մարդիկ լուսանային, Դէ որ, Լուս թիւնային, դէ որ Դէ Լուս»:

Տ. ՎԱՐԱՄ ԹՈՐՈՍՄԵՆՈՍ

ՄԱՅՆԵՆԱՌՈՍԱԿԱՆ

ՊՐ. ԳՐ. ԽԱՐԹԵՆԻՍԻ «ՀԱՅԿԱԿՈՆ ՎԵՊԸ,

Պր. Գր. Խարթեանցի վերջերս հրատարակած նշանաւոր գործոյն (սուսերէն, տ. թերթիս Մայիսի թուոյն «Կոր հրատարակութիւնները») բովանդակութիւնը համառօտելով յառաջ կը բերենք: Գործոյն անունն է՝ «Հայկական վէպը Մ. Խորենացոյ Հայոց պատմութիւն մէջ: Փորձ աղբիւրներու քննութեան. Մանս Ա. Հետազոտութիւն, Մանս Բ. Աղբիւրներ»:

ՄՐՈՍԱՆ Ա:

1. Կերթա-Ին-Ն. (էջ 1—36.) Կերթա-Ին-Ն. մէջ մանրամասն կը պատմուի Խորենացոյ պատմութեան վրայ եղած քննութիւնաց և օտար լեզուով եղած թարգմանութիւնաց պատմութիւնը: La-Croiseէն սկսեալ մինչեւ այսօր: Կը յիշէ մէն մի քննադատի եղբայրացութիւնը՝ շէշտելով առանձնապէս La-Croiseի, Gutschmiedի եւ Carrièreի հետազոտութիւնները:

2. Կերթա-Ին-Ն. (էջ 37—46.) մէջ կը պարզէ Հայոց վէպի վրայ եղած ուսումնասիրութիւնն, ուր մեծ տեղ կը գրաւէ Մ. Իմինի գործը. հելլենակը մէջ կը բերէ Իմինի քննութեան եղբայրացութիւնը թուով 7, որով կը հաստատէ ազգային ընդարձակ վէպի մի գոյնութիւնը Խորենացոյ պատմութեան մէջ: Աստ Հեղինակը կը յիշէ նաեւ իւր երկին Քառն Կառ-Կառ հակառակ Իմինի եւ այլոց ընդունածին՝ կը ստանձնէ ապացուցանել Հայոց ազգային վէպի Կերթա-Ին-Ն. (էջ 42), Ապա մէջ կը բերէ այն բոլոր տեղերը Խորենացիէն, ուր Հայոց ազգ. վէպի նկատմամբ կայ և եւ ինք ցուցում, եւ կ'աշխատի պարզել նաեւ Խորենացոյ վիզական յատկաբանութիւնը (terminologie):

Վ. Ա. Կերթա-Ին-Ն. հարաւոր. (էջ 47—57.) Խորենացոյ այս գլուխներուն (գլխ. Ա. ԳԼ. Թ. Ժ.) իրրեւ աղբիւր ցոյց կու տայ Եւ-

սերիոսի Բրոնիկները, Սերեոսի Անանունը եւ Սիրիւնիւնացի գիրքը:

ԳԼ. Բ. Անանուն իբրեւ Ը. Գարուս անվանեց (էջ 58—105.): Դասի կու տայ Անանունի կարճ բովանդակութիւնը. գրքին նկատմամբ եղած զանազան ուսումնասիրութիւնքն՝ կանգ առնելով Ն. Մառի հետազոտութեան վրայ՝ մէջ կը բերէ Մառի հինգ եղբակցութիւնքն, որոնցմով Մառ հայ մատենագրութեան ամենահին յիշատակարանը կը համարի զԱնանուն: Հեղինակն Անանունի խնդիրը լուծելու համար՝ կու տայ հետեւեալ հինգ հարցերն եւ կը պատասխանէ. 1. Ըստ ինքեան ի՞նչ կը ներկայացնէ Անանուն եւ ի՞նչ աղբիւրներէ է քաղուած. 2. Ի՞նչ է այս հատուածի նպատակը. 3. Ինչո՞ւ միացած է Սերեոսի պատմութեան հետ. 4. Ե՞րբ է գրուած. 5. Ի՞նչ գիրքով է մեզ հասեր հատուածը: Պատասխան — 1. Անանունը մուսայանի անվանը գրութիւն մըն է, խմբագրուած հետեւեալ աղբիւրներէ — Սերէոս, Ս. Գիրք, Եւսեբիոս, Ագաթանգեղոս, Փաւստոս, լեզուական համեմատութեան վրայ հիմնուած՝ մեծ նմանութիւն կը գտնէ Սերեոսի պատմութեան հետ: 2. Անանունի նպատակն է բարձրացնել զԲագրատունիս 3. Բայց ի լեզուական բովանդակութեան մէջ Նանուն ունի նաեւ ներքին աղբիւր Սերեոսի հետ. վերջինիս մէջ շատ են փառաբանուած Բագրատունիք, առաջինն եւս արդէն Բագրատունեաց համար է. ուրեմն իբր լրացուցիչ Սերեոսի պատմութեան պիտի գիտնար անոր հետ. մուսայանութեան մատնելով հեղինակի աշունք՝ մնաց Անանուն: 4. Ո՛չ երբեք վաղ քան Ի. Գարուս վերջը. բուն ժամանակը պէտք է որոնել Ը՞ր. Գարուս կէսին եւ ԹԵՒ. վերջին մէջերը: 5. Այս հատուածն հասեր է մեզ իւր սկզբնական ձեւովը: Խորնայնի որ գրքը է իւր պատմութիւնն Ը՞ր. Գարուս վերջին կամ ԹԵՒ. սկիզբը, օգտուելով է Անանունէն, եւ այս է իսկապէս իւր Մար- Արատ-կատինան:

ԳԼ. Գ. Հայնէ եւ Բելլ պոետրուզ՝ եւ Հայնէ անվանեալ յովբարեւրը (էջ 106—125.): Այս պատմութեան համար խորնայնացի իբր աղբիւր ցոյց են տրուած՝ Անանուն, Փաւստոս, Կալիսթեանէս, Սերէոս, Անանիա Շիրակացի: Այս պատմութեան մէջ չկայ բնաւ ազգ. վիպական հետք:

ԳԼ. Դ. Աբամ (էջ 126—135.): Այս պատմութեան աղբիւրներն են Գիողոր Սիկիւիացի, Սերէոս, Շիրակացի, Ղեւնդ. Պատմութիւն. Նոյնպէս զուրկ է վիպական նկարագրէ:

ԳԼ. Ե. Աբար Գեղեշնէ (էջ 136—151.): Իբր աղբիւր կը յիշէ Հեղինակն՝ Անանուն, Գիողոր, Կղեմէս Աղեքսանդրացի, Փաւստոս, Եղեշնի: Այս աղբիւրներու հիման վրայ խորնայնի ստեղծել է Արայի եւ Շամիրոսի վիպասանութիւնը, որ Նոյնպէս բնաւ չի կրեր ազգ. վէպի հետք:

ԳԼ. Զ. Հայ Լուսապետ Բիւշ-Տէգրան Ա. Բագրատունեաց եւ Աբծրաւեաց թագաւոր (էջ 152—171.): Աղբիւր այս մասի համար եղբիւրն Եւսեբիոսի Բրոնիկները, Պրոկոպիոս, Սուեգոնիոս: Եղբակցութիւնը Նոյնն է՝ թէ պատմութիւն ծնունդ է խորնայնացի երեւակայութեան:

ԳԼ. Է. Տէգրան Լուսապետ եւ Աբծրաւ (էջ 172—200.): Պատմութեան իբր աղբիւր ծառայելու են Ս. Գիրք, Եւսեբիոսի Բրոնիկները, Ագաթանգեղոս, Սուեգոնիոս: Այս պատմութիւնը կը ներկայացնէ մերենայօրէն ճարտարուած դրուագ (mosaik — խճանկաւ), ուր բառեստական ձեւով միացուած են տարբեր պատկերներու բեկորներ (նշխարներ) ըստ քմաց: Ազգ. վէպ բնաւ չկայ այս քմածին պատմութեան մէջ:

ԳԼ. Ը. Անահիտ (էջ 200—208.): Աղբիւր այս մասին են Ս. Գիրք, Յայտն. Յովհաննէս, Եւսեբ. Գեղեշն. Ագթանգ. Փիլիոն, Ա. Շիրակացի: “Երբեք երբեք” հատուածն Եւսեբացի առաջին չորս տողէն, որ կարող է արեւու ճագում յիշեցնող քնարեագական հատուածիկ մ’ըլլայ, հիւսեր է խորնայնին ինքը եւ Գրեթ Գողթան երգչաց բերանը. վիպական ոչ մի հետք:

ԳԼ. Թ. Երուանդ Արշակունի (էջ 209—235.): Աղբիւրներն են Ագաթ. Փիլիոն, Փաւստոս, Շիրակացի, Ղեւնդ, Սերէոս, Կալիսթեանէս, Գիոն Կասիոս: Թէ՛ Երուանդի անձն եւ թէ՛ անոր վրայ պատմուած բոլոր դէպքերը մուսայանն են եւ խորնայնացի ճարտարածք: Ազգ. վէպ չկայ մէջը:

ԳԼ. Ժ. Արտաշէս Բ. 1. Արտաշէսի եւ Սուլիշնի իշխանութիւնը (roman): 8ոյց են արուած իբրեւ աղբիւր Ս. Գիրք, Պրոկոպ, Կեսարացի (էջ 236—272): Այս վիպասանութիւնն եւս առնուած չէ ազգ. վէպերէ, այլ քաղուած յիշեալ գրաւոր աղբիւրներէն եւ մինչեւ իսկ իւրարմէ բոլորովին օտար շարժառիթներէ, եւ աբուեստականօրէն յերկրած խորնայնացիէն եւ ազգ. վիպասաններուն վերագրուած: Այս պատմութեան մէջ մասնաւորապէս կը կենդանանայ Հեղինակն Եւսեբիի պատմութեան վրայ եւ յառաջ կը բերէ 8 զուգահեռական կէտեր, նման Արտաշէս Բ. ի պատմութեան:

ԳՂ. ԺԱ. Աբրահամ Բ. 2. Գործառնութիւնն
 ու Բարեկեցութիւնն (էջ 273—301): Իբր
 աղբիւր յիշուած են՝ Ագաթ. Ա. Շիրակացի,
 Կոնստ. Աղբիւրագրացի, Եւսեբ. Քրիստ. Լա-
 բան, Կալիսթ.: Խորենացոյ պատմութեան
 այս մասին մէջ յիշուած դիցարանական տեղեկու-
 թիւնքն ոչ մի նոր բան կը յաւելուն Ագաթան-
 ցեղոսի տուածին վրայ, եւ արդէն իւր բոլոր
 նիւթն առնուած է Ագաթանցեղոսէն, միայն ա-
 րիական գիշ. եւ նոցա պաշտամունք ստացեր են
 Տէրիւն անուններն եւ պաշտօն: Ազգ. վիպ. բնա-
 բաժին չունի այս պատմութեան մէջ:

ԳՂ. ԺԲ. Աբրահամ Բ. 3. Հռոմէոյնցոյ Թե-
 ոսեցոյ յարեւելութիւնն ու Բան (էջ 302—
 313): Պատմութեանն աղբիւրներն են Եւսեբ.
 Եկեղ. պատմ. Յովսեփոս, Ագաթ. Աղբիւրագրացի:
 Թէ՛ Արտաշէսի Հռոմէոյնցոց հետ ունեցած
 յարաբերութիւնն եւ թէ՛ նորա թաղման ստա-
 րագրութիւնը ստեղծեր է ինքն խորենացի գրաւոր
 բոլորովն անշատ նիւթերէ եւ ոչ ու եւ իցէ ազգ.
 վիպական նիւթերէ: Այս գլխոյ վերջը կը յիշէ
 Հելլենիսը նաեւ Մագիստրոսն աւանդուած «Ո՞ր-
 ոչոյ ինչ, ... եւ կը հարցնէ. «Կա՞ն ուստի՞ յայտնի
 է, թէ Մագիստրոսի «Արտաշէսն Պարթեւ»,
 Հայոց Արտաշէս Բն է: Հելլենիսը կ'ընդունի,
 թէ Մագիստրոսի «Պարթեւն Արտաշէս, պիտի
 լինի պատմականն Արտաքսիաս (18—35 յ. Բ.):
 Երկրորդ պէս հաստատուն եւս պէտք չէ համարել
 ազգ. վէպի մնացորդ, այլ ժողովրդական մէջ եղած
 բազմաթիւ զրոյցներէն մին, զոր Մագիստրոս
 տաղաշափեր եւ մեզ աւանդեր է: Այս շրջուն
 զրոյցներն ոչ մի աղբիւր ունին ազգ. վիպական
 բանաստեղծութեան հետ:

ԳՂ. ԺԳ. Աբրահամ Բ. (էջ 314—324)
 Աղբիւր՝ Եղիշի, Առասպելի ճին խմայագրութիւնք:
 Ինչպէս մինչեւ ցայժմ տեսնուեցաւ խորենացին
 իւր պատմութիւնն յերիւրեր է միայն գրաւոր
 պլազան աղբիւրներէ եւ ոչ երբեք ազգ. եր-
 գերէ կամ մեհենական պատմութիւններէ. նոյնն
 է եւ աստ, միայն գրաւորի հետ նա օգտուեր է
 այս դէպքին եւ բանաւոր աւանդութիւններէ:

ԳՂ. ԺԴ. Տրդ. Անիւշի, Տրդատ Բ-բարդա-
 նայ, Վարդգէս Բանիւն եւ Արքայապետ Բարդու-
 ինք (էջ 325—339): Աղբիւր՝ Հովնուր, Եւ-
 սեբ. Քրիստ. Շիրակացի, Կալիսթոսէն, Ս. Գիրք,
 Ագաթ. Փաւստոս, Ղազար Փար, Սեբէոս: Ինչ-
 պէս միշտ՝ եւ աստ խորենացին հեռու է իւր ցոյց
 ստուած աղբիւրներէն՝ ազգ. վէպ եւ դատման:
 Իւր իսկական աղբիւրներն են յիշեալ գրաւոր

երկերն, որոնցմէ քաղեր է խորենացի իւր նիւթն
 եւ գրեր իւր քմահաճ պատմութիւնը:

Եւրոպայութիւն. (էջ 340—344) «Ամ-
 փոփելով մեր ըսածները Հայոց վէպի հա-
 մար խորենացոյ կիրարկած աղբիւրներու նկատ-
 մամբ՝ կը տեսնենք, որ մեր պատմիչը բաւական
 բազմաթիւ գրաւոր երկեր է ունեցեր իւր տրա-
 մագրութեան տակ: Սակայն իւր նպատակաւոր
 (tendenziös == կողմնակալ) աշխատութեան
 համար զեռ բոլորը չէ յիշեր: Իսկ իւր յիշած-
 ներէն (յայտնի աղբիւրներ) ոմանք միայն ուղ-
 դակի աղբիւր ունին Հայոց վէպի հետ, այն ինչ՝
 միւսներն, զոր խորենացին կը ներկայացընէ իրրեւ
 աղբիւր ազգ. վէպի, երեւակայական են: Վեր-
 ջին տեսակներու անուան տակ ծածկուած են
 բազմաթիւ պլազան գրաւոր յիշատակարանք
 (ծածկեալ աղբիւրներ) թարգմանական եւ բնա-
 գիր՝ Հայոց մասնագրութեան մէջ յայտնի
 Եւր. դարէն մինչ Է՞ն՝ այս կարգին կը վերա-
 բերին եւ քանի մի յունական աղբիւրներ, որոնց
 բնագիրն կամ առաւել հաւանական է, թարգ-
 մանութիւնը յայտնի էր խորենացոյն: Երեւա-
 կայական աղբիւրներուն կը պատկանին — Մար-
 Աբաս-Կասիմոս, Սեբիդիստո, Ուղիւր, Պարսից
 մատենք, Հայոց վէպ ... (Թուով 13):

Ծածկեալ՝ բայց իսկական աղբիւրներն
 են՝ Ս. Գիրք. Յայտնութիւն Յովհ. Եւսեբ.
 Քրիստ. Սեբէոս ... Դեռնիք ... (Թուով 24):
 խորենացոյն իսկական աղբիւրները մատ-
 նանիշ չեն լուսն, կարեւոր, բաւական պարզուե-
 ցաւ իւր Պատմութեան ուսումնասիրութեան
 գլխաւոր հարցերէն՝ Հայոց պատմագրի՝ այսպէս
 կոչուած «վիպականնիւթի» (sujet) Ինքնաշո-
 թեանք (Selbstständigkeit) աստիճանը, եւ միան-
 ցամայն անոր քննադատութիւնը եւ իրրեւ ազ-
 գային վէպ՝ Էքտիւտիւտիւն (Echtheit):

Յենլով նոյն աղբիւրներու վրայ՝ մենք
 կարող ենք որոշել եւ Հայոց Պատմութեան
 խմայագրութեան խմայալի: Հիմնուելով հետա-
 ջոտութեան վրայ՝ խորենացոյ Պատմութեան
 ժամանակ կ'ընդունինք Է՞ն: Դարու վերջը եւ
 մինչեւ իսկ Է՞ն՝ սկիզբն, յամենայն դէպս հա-
 զիւ կրնայ այս ժամանակամիջոցն յառաջ ըլլալ
 Այս ժամանակի առաւել ճիշդ որոշելն, ինչպէս
 եւ «Հայոց պատմութեան» հեղինակի աւել-
 ծուածական անձնագրութիւնը կը յուսամ պար-
 զել երկին յաջորդ հատորի մէջ:

Ուրեմն ունիք հայերէն 36 գիր. 22ը (զլատագիր գրուածները) ճշդիւ կը համապատասխանեն յունարէն գրերու, թէ՛ իրենց ձեւով (քիչ մը ետքը), թէ՛ իրենց հնչմամբ եւ թէ՛ իրենց զիւրքով¹։ Խնդիր է արդ թէ իւրք նմանութիւն կայ այս ձեւերու մէջ. առ այս՝ եթէ արդի տպագրութեան ձեւաւորեալ տառերն առնուել, ընտանիք է թէ կապած մը չլիովէ մեր տեսութիւնը. բայց հարեւանցի յիշենք թէ 14 դար յառաջ եւ այն՝ նոր գտնուած տառեր, չէին կրնար այսօրւան ունեցած գեղեցիկ ձեւն ունենալ։ Պէտք է ինքիքին լուսաւորութեանը համար հին ձեւերը նկատողութեան աւելուլ, կը ներկայացնենք հոս տախտակ մը, որուն առաջին տողն է Գարտհառգիւնի ձեւած հնագիտական ձեւը, իսկ ճորտը (կամ respect. 4րդ եւ 3րդ) շարքն է հայ գրերու նախկին ձեւը. միջին 2րդ, 3րդ եւ ըստ մասին 4րդ շարքը փոխանցութեան միջնորդն է, որ եթէ ոչ ամբողջապէս գոնէ մեծաւ մասամբ լուսաւոր ցոյց կու տայ անցման եւ ձեւաւորման գործողութիւնը։

Ա. Բ. Գ. Դ. Ե.	Յ. Զ. Է. Ը. Թ.
Բ. Բ. Բ. Բ. Բ.	Օ. Օ. Օ. Օ. Օ.
Ժ. Գ. Գ. Գ. Գ.	Ո. Ո. Ո. Ո. Ո.
Ժ. Ժ. Գ. Գ. Գ.	Ձ. Զ. Զ.
Է. Է. Է. Է. Է.	Ղ. Ք. Ք. Ք. Ք.
Ը. Զ. Զ. Զ. Զ.	Շ. Ս. Ս. Ս. Ս.
Է. Է. Է. Է. Է.	Կ. Կ. Կ. Կ. Կ.
Թ. Թ. Թ. Թ. Թ.	Տ. Տ. Տ. Տ. Տ.
Ի. Ի. Ի. Ի. Ի.	Դ. Դ. Դ. Դ. Դ.
Կ. Կ. Կ. Կ. Կ.	Վ. Վ. Վ. Վ. Վ.
Ղ. Լ. Լ. Լ. Լ.	Փ. Փ. Փ. Փ. Փ.
Ա. Մ. Մ. Մ. Մ.	Պ. Ջ. Ջ. Ջ. Ջ.
Ն. Ա. Ա. Ա. Ա.	

Այս տախտակին մէջէն ի բաց առնելու է Ձ եւ Ղ ու թ. որոնք կը պահպին յունարէնի. մենք կցեցինք մեր տախտակին, վասն զի հին ձեւերը գտնուած են։

Արդ Գանիւնէլ, թէ Հռոմիանոս կամ Մեսրոպ ըստ վկայութեան Մ. Խորենացւոյ (Գ. ԾԳ)

¹ Կարեւորութիւն չենք տար այն նորագիտ կարծեաց, որով հայերէն տառերու յունարէն շարքը նախապէս չըլլար։ Եւրոպ. կը պահէ։

«նստեղծ զնշանագիրս մեր Կերպանեալ... գիրքն», բառական որոշ տպացոյց է «կերպան ձեւեր» բառը. յունարէն գրերը փոփոխելով աւելուած է Հռոմիանոս Մեսրոպայ ձեւըը հայերէն գրերու ցանկը, զոր — կարելի է — «փոխադրած է Մեսրոպ հայերէն ավետարայն ըստ անսպմարտութեան սիւղաբանաց» (Ննդ)։

Եթէ 22ին ծագումը կրցաւ տպացոյցովը — յունարէն ծագում ընդունողներն այս 22ին նկատմամբ աւելի տպացոյցի չեն կարծիր, — կը մնայ ինչիւր թէ մնացեալ 14 նշանագրերն ուստի աւելուած են։ Հնոս է ըստ մեզ կնճիւռն եւ Մեսրոպայ իրական արդիւնքը։ 14 գրերն են Ը, Ժ, Լ, Ի, Զ, Կ, Յ, Դ, Ե, Զ, Լ, Ե, Դ, Ե։ Եթէ հանենք զ եւ Լ գրերը (տես մեր տախտակը), որոնք գրի պատմութեան մէջ ունին իրենց ներկայացուցիչները, մնացեալ 12ը կարծուածին չափ չունին անյաղթելի դժուարութիւններ, զորոնք լուծելու համար հարկադրուէր երկնից զօրութիւններն ի հանդէս իջեցնել Մեսրոպ, ինչպէս ըսած է Խորենացի։ Նշեալէս բերել կը պատկերանայ մեր տախտակին մէջ, եւ պայմանագրական ձեւ մըն է, ըստ որում նմանագիր թ թաւ գրին իւր լեւիք, կամ աւելի ճիշդ, իբր նայ գիր հնարուած է։ Ի՞նչ եւ թի տարբեր հնչման օրինակ են բոլոր հնդեւրոպական հին լեզուները, (տես նշեալէս նոր լեզուներէն անց զիւրերէն եւն եւն.) եւ հարկ էր որ Մեսրոպ ասոր ալ դարման տանէր, վասն զի հայերէնը ցայսօր իսկ ճշդիւ կը պահէ ըն եւ Ի հնչմանց տարբերութիւնը։

Ի՞նչ եւ Ղի (որ է լիւնի թաւը եւ ոչ «փշտիկաւոր» Լ) կրկին երեւոյթիւն նոր բան է. ըստ որում զատ ե պարզ է եւ «խիտ» Լ = Ղ անուանուածը, Համեմատեալ լեհաց կակուղ լը եւ կոկորդական կամ «կարծր» լը, որուն կը համեմատի ռուսերէն Լիւն։ Երբ յունական Փիլևսոսը նախնիք փշտիկապոս կը գրէին, երբեք փշտիկապոս էին կարգար, նշեալէս Եթոսթալա կամ Եթոսթալալը երուտաղէմ կը գրէին, բայց երբեք երուտաղէմ չէին կարդար. Ղի պատմեան արտաբերութիւնը գործ չունի նախնեաց հնչման հետ։ Եւ՝ որ մտադրութեան արժանի է, Ղ եւ Լ երբեք թարգմանութեանց մէջ զիւրար փոխանակած չեն. եթէ կան դէպ-

¹ Թէ իրապէս Ուն՝ թի թաւ գրին է, հաստատուած ցուցում ունիւք. թաւ (հին ձեւը Թաւ) տես Երկրմ. Գ. Լուս. էջ 12, 20, 21, 68 եւն. Եւն.) լուս. mors, կը փոխուի թիւնանիւն (ուրեմբ ըհ տ. ա.) *Թիւրքաւոր (կայ դրուած թիւրքաւոր) էլլած է թաւաւոր յիւ. tēğorai, լուս. torca.

քեր կամ ձեռագիր ընդօրինակողներու անուշադրութեամբն յառաջ եկած են կամ տգիտութեամբը: Սանսկրիտ լեզուն ալ միշտ երկու լեռու (अ ह्य) տարբերութիւնը պահած է. «Կարելի է, կ'ըսէ Բուպպ, (Sanskrit. gram. 1868. Գրագրք. էջ 1—2 «*անօթ») այս ह्य վեդական նշանագիրը», որուն ձեւը սովորական अէն էապէս տարբեր չէ, պարզապէս ատամնական լէն այլասերած լին՝ եւ գործարանաւոր լին մէջ եղած գրաւոր զանազանութիւնը պահելու համար էր. «նշանն է մեր լի եւ ղի տարբերութիւնը, երկուքն ալ ի ձայնով. միայն ղը զուտ լին թաւն է. եւ ի՞նչէ այսօր ղա Կորտաքերուի ղը, բացարձակ անընդունելի է այն գաղափարը լի չհայերէն ղը Խօնաբօք արար. չ գրի եւ յն. Գի Տնչու՞նն ունենալ, եւ զայս կը պաշտպաներ Հ. Բ. Մարգիսեան մը (տ. «Բազմալեզու» 1889 էջ 35): — Կը մնան ուրեմն Ժ, Ժ, Խ, Ծ, Զ, Զ, Զ, Զ, Զ, Զ, որոնց համար պարսկերէնէն, կամ ստորերէնէն կամ նոյն իսկ իւր մասց ճարտարութենէ՞ն առանձինն ձեւեր յարմարցուցած է Մեարոպ:

Բայց մինչեւ հիմայ տրուած մեկնութիւնը՝ թէ Ժ = պարսից յն ըլլայ, Զ = պարսից Շ էր եւն, շատ անհաւանական է. բաւազոյն է գիտնալ թէ հարկաւ լեզուի մը գրերուն վրայէն «կերպածեւուած» են, բայց որ լեզուէն եւ որ գրերէն, նորանոր ենթադրութեանց մէջ զլուրելու տեղ՝ ի՞նչ պատճառով անկողն «Ու Էէ-տէ», մը տալու չընէր զանդաղիր: Ամեն ինչդիր լուծելուց, վերպելու վտանգէն շատ հեռու չէ:

Յարգ ըսուածներէն շատերը նոր կարծիք չեն. երկու կողմ բաժնուած կուտակցութիւններէն (հայերէն գրերու սեմական եւ կամ յունական ծագում ունենալը պաշտպանողներէն) թէ որն իրաւունք ունի, կրնայ լեզուագէտ ընթերցողը գուշակել: Այս ընդհանուր տեսութենէն, որ ըստ բաւականի կը լուսաւորէ, կարենք, ԳԲ՝ Յաղաարեանի երկասիրութիւնը, մասնաւորները մեր տեսութիւնը վերջնայ վրայ:

Յիշեցնել վերը թէ ԳԲ. Յաղա. համառօտ տեսութեան մը մէջ ամփոփեց հայ նշա-

նագրերու գիւտն ու պատմութիւնը, սակայն ունի շատ մը կէտեր, որ շատ վիճելի են եւ անհաւանական:

Իրաւունք ունի հեղինակն երբ կ'ըսէ թէ «Դանիէլէ յանձնածն ցանկ մ'էր տառից եւ անբաւական ցանկ մը» (էջ 14.) բայց անհաւանական է այս հետեւեալ պարբերութիւնը. «Կարելի է իսկ թէ նախ Մեարոպ Կարաբաբեանի եւ Չարեհի վործեց մի եւ նոյն գրերու աւելի մեղմ կամ խիստ արժէքներ (պոնիքն՝ հնչում) տալ, եւ թէ մի գուցէ մեր երգեցիկ ինչ ինչ նշաններ եւ խաղեր, որոց արժէքն անծանօթ են մեզ, այդ ժամանակէն մնացած ըլլան» (էջ 16, Հմմտ. նշանպէս էջ 25, տող 8—18, եւ էջ 29, ԳԲ համար): Այս — ձրի ինթադրութիւնն հնարաւորութեան սահմանէն իսկ շատ հեռու է, քանի որ մեծ ու միջակ երկաթագիր եւ անցման գրերու մէջ՝ որ կը հասնին մինչեւ 8րդ դար, ոչ խաղերու հետքեր կան եւ ոչ «երգեցիկ» ուրիշ նշաններու: Նշանպէս անընդունելի կը համարինք հեղինակին (էջ 21) ըսածը, թէ «Մեարոպ չգտաւ գիր, այլ բարձի թողի եղած անծանօթ հնութիւն մը երեւան հանեց, եւ ոչ թէ նոր մը ստեղծեց», Հեղինակն կ'ընդունի հայ գրերու համար սեմական ծագում (էջ 22): Պատճառն ունիք եղբի՛ր ըստ հեղինակին «սեմական արմատներ», (Անդ.) Այս պատճառը չովք կը տանի, ի՞նչէ հեղինակին ըսելը թէ ի զուր է սեմական արմատներ որոնել հայերէնի մէջ. վասն զի եղածներն իսկ սեմական բառերէն վն, այլ ուղղակի ԳԲ-իւր բառեր: Իսկ լեզուագիտական խաղեր պէտք է անուանել ԳԲ-ի եւ ԳԲ բառերուն համար ըսածը (էջ 22—23). վասն զի ասոնք ոչինչ կը չուցնեն. մինչեւ ամենափոքր կէտը կը հաստատեն մեր ըսածը թէ նոյնութեամբ փոխ առնուած են հայերէնի մէջ, ինչպէս փոխ առած ենք ուրիշ հազարաւոր բառեր կ'ըստի, ի Յունաց, յԱսորաց եւ նոյն իսկ քանի որ հա՛մ լատիներէնէն, Մեր ըսածը թող հաստատէ համեմատութիւնը. քուրմ = սար. Երգ, երբ. Երգ. (տես եւ Lagarde, Armenische Studien, 2386) Դա = սար. Երգ = մարտ. (Fr. Müller's Sitzungsber. 41) արամ. Երգ, արաբ. Երգ. (Լագ. Անդ. 1462):

Էջ 24 գրուած համեմատական ցանկին համար գիտել կու տանք, թէ իւր յունարէն արտաբերութիւնն ընդունելի չէ ըսալ՝ այսպիսի հնագիտական հետազոտութեանց մէջ: Հին Յայերէն զի երբեք վն- արտասանած չէն, այլ քէա (թիթա), զի՞թա = զէտա, իթա = էտա (իթա).

՝ Գուշակ spiritus lenis (' = ծծմա) անուանուած: Չենք դիտել թէ ինչ բառ յատկացնենք այն գիւտին, որով «Ստուգարանական բառարանին» հեղինակը մոլորացած է մեր հեղինակը, ըստ որում իբր թէ Հայք «Հայեր» համատեղութեան ձեւէն (Հ.) առած ըլլած Հ գիրը, եւ Ս գիրը միեւնոյն տառին զարմուտն ըլլայ (տ. էջ 28): Սպասի՛ք! esprit de combinaison-ը բառագիրը երբեք եւ ի՞նչ բանաստեղծութեան համար գրիչ չարժէին եւ ոչ «բառարան» կարկառունք...

իաթա = պիտի ըլլայ իով (iōta), քարթա = կապպա. թան (r) = պիտի ըլլայ տաւ. եւն եւն:

Բացարձակ «Ո՛ւն» մին է մեր պատասխանը Պր. Հեղինակին հետեւեալ կարեւոյց. էջ 34—35 կ'ըսէ. «Սորին թուի թէ հայ գրերուն զանազան դասակարգերն կը թուէ զնորմագոյնն, այսինքն յ եւ շ եւ այլն», «Կրագոյն ըսելով կ'իմացուին օտար քերականներու tenues ըսածներն, այսինքն p, t, k, ուրեմն պ, ք, ի (կարգաւ p, t, k)». «կարծ եւ երկար ըսելով՝ կ'ազնարկէ իրարմէ աւելի կամ ի իստ նշնատեսակ հնչում ունեցող գրերն, որպէս p, պ, փ — դ, տ, թ — եւն եւն» (Անդ). «կարծ եւ երկար» միայն ձայնաւորաց համար կը գործածուի եւ ոչ բաղաձայններու. իսկ եթէ վերջնոց ուղենք մերեջերնէ, հարկ է երկար (կամ ստուար) ըսելով թաւ գրերն իմանալ, որ են ի, ք, փ, +, իսկ կարծ՝ կը նշնանայ այն ստեն նուրբերու հետ: Իսկ «առանձինն ֆ կրկնաւորին» նկատմամբ ըսածին մէջ կարելի է իրաւունք տալ Պր. Հեղինակին, իմէ երկբարբառներու —ի, —ի եւն, զիսկ չէ խօսքը: Բայց բոլորովին քմածին կարծիք է (թէպէտ հեղինակն իսկ «վճռական» չի համարիր) «Դրագոյն» ըսելով «նոր» գրերն իմանալ. «զկարծն եւ զերկայն ըսելով նմանօրինակ երկու դասակարգ գրեր, երկար ու կարճ իրենց հասակաւ, եւ՝ առանձինն ու կրկնաւոր ըսելով՝ կամի ակնարկել թէ ոչ միայն այդ գրերու առանձին ձեւերն գրեց, այլ եւ նոցա երկու առ երկու միացեալներն, որպէս Դ, Կ, Ղ, Գ, Բ, Բ եւն եւն», Հարկ չենք տեսներ այս քմահաճոյից առջեւ կանգ առնուլ, քանի որ այս ձեւերէն շատերն հազիւ նոր տպագրութեան գիտեր են, իսկ ոմանք չեղադրի մէջ առ համաօտութեան. եւ Մետրոպոլիտանական երկար, կարճ, առանձին, միացեալ եւն գրերու՝ ըստ Պր. Հեղինակի ըմբռնած սեսու թիւան, տարբերութիւն չկար, վասն զի հին երկաթագիր ձեւապիւր կրնան դժ. Տաղաւարեանին վկայել, թէ ամէն գրի մեծութիւնն ու հասակը նոյն էր, եւ Եփր քիւ ըստածին գիւղացի դարերով հեռու է մետրոպոլիտան քիւ գիւղի ժամանակէն:

Հասանք մեր սեսութեան վերջը:

Դժ. Տաղաւարեան իւր գրքին մէջ ունի գլխաւոր եւ երկրորդական ինքզիններու խառնուրդ մը, քանի մը սուր ակնարկութիւններ որ շատ ճշմարտաման կ'երեւան առաջին նայուածքով, քանի որ վկայութիւններով գիտցած է համեմէլ իւր գրութիւնը. բայց նոր եւ վերջ-

նական վճիռ մը հազիւ թէ գտանք 40 էջ տեւարակն մէջ:

Եթէ՝ ինչպէս վերն ակնարկեցինք, հին ծանօթ մատենագրաց խօսքերով մեկնել ուզենք հայ գրերու գիւտին պատմութիւնը, (որուն Faulmann դիմամբ թէ ակամայ՝ «վիպասանութիւն», անունը կու տայ) հետեւեալ եզրակացութեան կը հասնինք:

Ա. Մետրոպոլիտանայ պարսկերէն կամ հայ գրով հոյ գրականութիւն չունինք:

Բ. Եթէ պարսկերէն գրով ունեցած ենք պարսկերէն գրութեան, առ մեզ հասած չեն: Գ. Մետրոպոլիտանայ դանիէլ անուն ասորի մը փորձած է գրեր տալ Հայոց, ինչպէս ցարդ կը համարուէր թէ Մետրոպոլիտան ըլլայ Վրաց եւ Աղուանից ազգային գրեր. (ուր ընդհակառակն նորագոյն հետազոտիչներ կը կարծեն թէ Վրացիք ալ Հայոց պէս ի Գունաց առած ըլլան իրենց գիրը. այն տարբերութեամբ որ Հայերն իրենց հնարած գրերն աւելցուցած են յունարէն այբուբենին մէջ — բոլորովին ըստ կամի զետեղելով, իսկ Վրացիք իրենց այբուբենին վերջը աւելցուցած են:)

Դ. Մետրոպոլիտանային վրայէն՝ Հռոմի նստի օգնութեամբ «կերպանեալ» է հայ նշանագրերը. իսկ բուն հայկական հնչման կարեւորները նշնպէս յարմարագրած է պարսիկներէ, ասորիներէ առնելով եւ կամ նոյն իսկ ինքնին հնարելով:

Ե. Եթէ բաւական չեն ցայսպէս ըստածներն՝ հայ գրերու յունական ծագում ունենալուն, թող ուզողն ընդունի թէ առանց Բաբելոնի արեւմտեան նախագիտութեան կը համարի՝ հայ գրերուն սեմական ծագում ունենալը:

Զ. Եթէ երկու վերջին կարծիքներն իրաւրու հաշնգրեցնել ուզենք, — քանի որ թէ ի Գունաց առած ենք գրերու մեծագոյն մասը, եւ թէ պակասաւոր գրերու նկատմամբ դիմումներ ըրած է Մետրոպոլիտանային կամ ուրիշ սեմական լեզուի մը՝ պարսկ լրացնելու նպատակաւ, — կրնայ ըսուիլ թէ Հոյ գիրքը ըստ Բաբելոնի յունական եւ ըստ Բաբելոնի մասին տեմպլի ծագում ունին. բայց այս տարբերութեամբ, որ յունական ծագում ունենալն ապացուցուած կը համարինք համեմատական օրինակներով, իսկ սեմական ծագումը հաստատուելու համար ձրի ենթադրութեանց դիմելու ստիպուած ենք:

Հ. Գ. ՄՆՆ.

